

franjevačke provincije Uznesenja Blažene Djevice Marije“ uradili su Tihomir Bazina i Ana Thea Filipović u kojem govore o promijenjenoj crkvenoj i društveno-kulturnoj situaciji i kako svećenici mogu i trebaju odgovoriti na nove katehetske izazove, posebno svećenici franjevci u župnim zajednicama Mostarsko-duvanjske biskupije (str. 631-658). Veronika Reljac je napisala rad „Snovi u Bibliji – komunikacija Boga i čovjeka“ (str. 659-674) ističući da je u Starom i Novom zavjetu Bog često kroz snove ulazio u komunikaciju s pojedincem ili čitavim narodom. San u Bibliji ima dvostruko značenje; s jedne strane „otkriva istinu o samom čovjeku. Drugo značenje biblijskih snova jest konkretno upućivanje. Bog čovjeku u snu pokazuje što činiti i kojim putovima ići.“ I posljednji rad ovog zbornika nosi naslov „Religiozni i duhovni identitet mladih u različitim kulturama i vjerskim ili državnim školama“ autora Ilije Živkovića (str. 675-699). Autor donosi religiozni i duhovni profil adolescenata iz devet zemalja svijeta temeljeći svoje zaključke na odgovorima 2060 mladih ispitanika (čije je prosječna dob 16,4 godine), pri čemu se može zaključiti da ženski ispitanici pokazuju veću vezanost uz duhovne i religiozne vrednote, dok su mlađi ispitanici općenito religiozniji od starijih.

Zbornik su uredili Mario

Cifrak i Dario Tokić. Zbornik bi dobio na još većoj vrijednosti da su urednici zbornik metodološki ujednačili, tj. ujednačili znanstveni aparat poslanih radova. Isto tako ni svi radovi nemaju cjelovitu znanstvenu strukturu sa sažetkom i ključnim riječima, kao i sažetkom na jednom od stranih jezika. Međutim, to ne umanjuje opći stav da se radi o vrijednom zborniku radova koji je obogatio hrvatsku biblijsku bibliografiju.

Darko Tomašević

KNJIGA AMERIČKE REDOVNICE O MARIJI KAO ŽIDOVKI

Mary Christine ATHANS, *In Quest of the Jewish Mary. The Mother of Jesus in the History, Theology, and Spirituality*. Maryknoll; New York: Orbis Books, 2013., XXVIII+210 str.

Autorica je kći doseljenog Grka i Irkinje u SAD, doktorirala je povijest katoličke teologije, članica je družbe Sisters of Charity of the Blessed Virgin Mary. Bila je profesorica dijaloških disciplina na Universityju of St. Thomas, Minnesota i Loyola Universityju, Chicago. Više od 40 godina istraživala je židovsku duhovnost, držala predavanja i homilije po sinagogama te animirala katolicko-židovski dijalog u SAD-u i Svetoj Zemlji. Po uzoru na bibličare

različitih konfesija i religija koji istražuju djela i riječi povijesnog Isusa, u ovoj knjizi izlaže povijesni korijen i molitveni život Majke Isusove kao Židovke.

Predgovor je napisao Eugen J. Fisher, profesor katoličko-židovskih studija na Saint Leo Universityju, Florida. Ističe da je knjiga plod autoričina zalaganja u dijalogu sa Židovima, uživanja u židovsku duhovnost danas i u Marijino doba te teološkog istraživanja i predavanja. Knjiga je postala moguća zahvaljujući Drugog vatikanskog koncila i „radikalnog ponovnog otkrića Isusa kao Židova, što je omogućio dijalog Židova i kršćana nakon holokasta“ (XIII.). Zbog znanstvenih podataka i autoričinih napomena o osobnom sudjelovanju u dijalogu, knjigu smatra „velikim štivom i prekretnicom“. Autorica u prologu navodi svoje iskustvo propovijedanja u sinagogama i sudjelovanja na kršćansko-židovskim molitvenim skupovima te ističe da je važna i zajednička molitva, ako hoćemo razumjeti jedni druge: „Prilika da molim u sinagogi duboko je obogatila moj pristup Bogu“ (XVII.).

Popis literature (str. 185-196) obuhvaća 175 naslova na engleskom; među njima su dvije knjige o Mariji američke protestantske bibličarke Beverly Roberts Gaventa. Znanstvene bilješke za svako poglavlje donesene su na kraju (163-183). Prvom dijelu

knjige dala je naslov: „Traganje za Marijom stoljećima“ (3-62), drugom: „Otkriti Mariju Židovku“ (63-162). Građa je podijeljena u šest poglavlja:

1. Zapreke, skretanja i novi putovi u istraživanju;
2. Marija u povijesti, naučavanju i pučkoj pobožnosti;
3. Marija u naučavanju i pučkoj pobožnosti od prosvjetiteljstva do Drugog vatikanskog;
4. Molim neka se digne prava Marija (multidisciplinarnost pristupa i kršćanski feminizam);
5. Traganje za Isusom Židovom pridonosi nalaženju Marije Židovke;
6. Židovska duhovnost i hebrejska molitva u Marijino vrijeme.

Evo nekih zanimljivih podataka i misli. U uvodu spominje istraživanja židovske teologinje Tal Ilan koja je obradila ulogu Židovki oko Isusova vremena i ustvrdila da su neke od obrazovanih mogle biti sljedbenice farizejske struje među teolozima svojega naroda. Budući da je Marija zajedno s farizejima i Isusom vjerovala u uskrsnuće mrtvih, mogli su oboje biti pod utjecajem farizejskog učenja i Marija je u takvoj vjeri odgajala Isusa. Navodi primjer židovske djevojčice imenom Marsha Yugend koja je svojoj majci za rođendan kupila katoličku krunicu, a majka joj brižno objasnila da to Židovi ne upotrebljavaju u svojim molitva-

ma. To je Maršu potaknulo da kao odrasla postane pobornica dijaloga u Minnesoti. Sestra M. Ch. Athens žali što je sladunjavo prikazivanje Marije u pučkoj pobožnosti odbilo brojne kršćanke da u njoj traže inspiraciju za žensku duhovnost i djelovanje. Raduje se što je u saborsku konstituciju o Crkvi (LG) uključeno poglavlje o Mariji te ističe: „Uvjeren sam da je povezivanje feminističkog istraživanja sa židovsko-kršćanskim dijalogom bilo katalizator za ponovno otkrivanje Marijina židovskog identiteta“ (*Jewishness of Mary*, str. 11). Od spisa kršćanske starine autorica obrađuje tri, a sve su ih napisali kršćani grčkog porijekla. Kršćani židovskog porijekla suzdržavali su se od štovanja Majke Isusove, vjerojatno iz straha da ne ispadne kako bi ona bila poput jedne od grčkih ili rimskih božica. Stoga je tek nakon Milanškog dekreta među obraćenicima s poganstva započelo umjetničko oslikavanje Marije. Iako se mogu dopustiti neke izvanjske sličnosti u poganskom štovanju Izide i kršćanskom štovanju Bogorodice, kult Marije nakon efeškog sabora god. 431. nije plod sinkretizma. Autorica smatra da je u Egiptu u 4. st. nastala najstarija molitva s utjecanjem Mariji za zagovor: „Pod obranu se tvoju utječemo ...“ (23-24).

U srednjem vijeku razvilo se intenzivno štovanje Gospe žalosne. Autorica citira pjesmu Jaco-

ponea de Todija (1230.-1303.) u kojoj Isus, noseći križ, moli Majku da prestane nad njim plakati jer mu time probada grudi, a ona odgovara: „Sine nasmiješenog lica, zašto te svijet toliko prezreo?“ (28-29). Pri potiskivanju Marije iz pobožnosti protestanata Luther je bio uvjeren kako Krist više dobiva što Marija više gubi (33). Calvin je držao da su katolici Mariju učinili idolom. U Engleskoj je u vrijeme puritanske revolucije (1649.-1660.) bila odrubljivana glava kipovima Marije a zatim su kipovi bivali uništavani. Erazmo je ustrajao u katoličkom zajedništvu u vrijeme Lutherova razdruženja s Rimom, ali je u spisu „Hodočašće iz pobožnosti“ izrugao bolesno štovanje Gospe. Nakon tridentskog sabora, pozapadnjачena Crkva učinila je Mariju kraljicom koja nema crta Židovke. Umjetnici su počeli slikati Mariju kao Europljanku plave kose i očiju koja nema ništa slično sa Židovkama.

Autorica se distancira od metafore o robovanju Mariji koju je u katoličku duhovnost uveo sv. Louis de Montfort (1673.-1716.) koji uči da se navodno nitko ne može približiti Kristu bez Marijina posredovanja (43). Prosvjetiteljstvo je doprinijelo hlađenju pobožnosti prema Mariji u europskim zemljama izvan Italije i Španjolske, a pobornici francuske revolucije počeli su štovati slobodu kao djevicu te joj se utjecali: „Djevice

slobode, oslobodi nas od kraljeva i papa! Djevice jednakosti, oslobodi nas od aristokrata“ (44-45). Američka protestantkinja Elizabeth Cody Stanton u svojoj knjizi „Biblija za žene“ god. 1898. i drugim spisima priznala je da katoličke redovnice njeguju štovanje Isusove majke i time promiču dostojanstvo žene te žali što toga nema u protestantizmu (46-47). Autorica hvali engleskog kardinala Johna Newmana što je isticao kako je Marija tip Crkve a ne kraljica. U obradi Marijinih ukazanja, koja i nakon eventualne pozitivne prosudbe crkvenog učiteljstva ostaju privatna objava i zato neobvezatna, spominje i Međugorje (49-51). Uokvirujući proglašenje dogme o Marijinu začecu bez istočnog grijeha god. 1854. u idejna strujanja devetnaestog stoljeća, autorica podsjeća kako je papa Grgur XVI. u enciklici *Mirari vos* god. 1832. osudio kao zablude učenje o rastavi Crkve od države, zatim o slobodi tiska i slobodi religije. Smatra da je proglašenje dogme o Mariji god. 1854. bilo uvježbavanje za usvajanje dogme o nezabludivosti Pape god. 1870. Poticaje na povratak židovskom liku Marije dali su Drugi vatikanski, katolička feministička teologija te međureligijski dijalog nakon Sabora: „Marija kao ikona vladarice, Marija kao gospodari-ca u srednjem vijeku, Marija kao renesansna Madona, Marija kao apsolutistička kraljica, Marija kao

nordijska djevica. Sve su to nežidovske figure koje potiču na ljubav i pobožnost puka određenog vremena i mjesta. Marija je ponekad politička ili crkvena ‘lopta’ koja je upotrebljavana za pojedinačne ili kolektivne probitke“ (61-62).

Autorica sažima istraživanje britanske katoličke teologinje Rosemary Radford Ruether koja je god. 1974. uredila knjigu „Religija i seksizam: slike o ženama u židovskoj i kršćanskoj tradiciji“. Od nje tu potječe poglavlje „Mizoginizam i djevičanski feminizam kod crkvenih otaca“ u kojem je upozorila na dualistički nauk nekih učitelja Crkve, svetaca i znanstvenika čiji su negativni stavovi prema ženama u prvim stoljećima utjecali na Crkvu u nadolazećem vremenu: „Njihovi su spisi utjecali na formulaciju nauka o Marijinu djevičanstvu te o seksualnosti općenito“ (67). Jedina promocija žene bilo je djevičanstvo, a slavljenjem Marije kao savršene žene čovječanstvo i žene bivali su ocrnjivani. U ljuštenju povijesnih predrasuda i naslaga na Marijinu liku autorica skreće pozornost na djela Georgea H. Tavarda (1961.), Jaroslava Pelikana (1996.) i Miri Rubin (2009.). „Svi oni iznose tapiserijsku pozadinu za shvaćanje Marije tijekom stoljećâ“ (71).

Među izvrsne biblijske monografije o Mariji Athans ubraja ekumensko djelo „Marija u Novom zavjetu“ iz god. 1978. koje

su napisala dva katolička i dva protestantska bibličara u SAD-u, zatim djelo skupine od po 20 katoličkih i 20 protestantskih teologa „Marija u Božjem planu i u zajedništvu svetih“ god. 1999. Intelektualno i emocionalno minksko polje postavila je američka katolkinja Elizabeth Schüssler Fiorenza god. 1983. djelom „U spomen njoj: feministička teološka rekonstrukcija kršćanskih početa“a“. Žene teologinje žale što su Bibliju i kasniju kršćansku teologiju isključivo pisali muškarci. Iz enciklike pape Pavla VI. *Marialis cultus* god. 1974. autorica izvlači nauk da je Marija zaista naša sestra te priznanje da su neke marijanske pobožnosti „inadekvatne ili neprikladne jer su povezane sa socijalnim i kulturnim modelima prošlosti“ (79). Četiri smjernice toga Pape za obnovljenu mariologiju su: biblijska, liturgijska, ekumenska i antropološka dimenzija. One su, prema Athans, najveći doprinos ovog dokumenta. Enciklika *Redemptoris mater* iz god. 1987. bila je uvod u Marijinu godinu i priprava za ulazak u treći milenij kršćanstva. Autorica se ljuti na Ivana Pavla II. što je Marijinu ulogu u prvoj Crkvi prikazao tako da nije dobila izravnu misiju te je iz toga izveo zaključak da žene ne mogu biti pripuštene svećeničkom redu.

U istraživanju Marijina molitvenog i duhovnog života autorica navodi tri sveska Ann Johnson

o Mariji u Galileji i Jeruzalemu njezina vremena (1984., 1987., 1991.): „U ovim svescima nudi pjesnički iskaz o tome kako je Marija mogla moliti te poziva da razmišljamo o Mariji u tom kontekstu“ (89). U pabirčenju rezultata o povijesnom Isusu polazi od teze da je četvrto evanđelje pisano za Židove sljedbenike Isusa koji su proživljavali unutaržidovske napetosti, razabirući da su kršćani tada i sve do četvrtog stoljeća pohađali sinagoge. Upozorivši kako je prvim istraživačima povijesnog Isusa bilo važno dokazivati kako se Isus Krist distancirao od židovstva (A. Schweitzer 1906., R. Bultmann 1921.) , skreće pozornost na postbultmannovce koji tvrde da tekst jest važan, ali je kontekst još važniji (101). U pregledu židovskih istraživača koji se bave povijesnim Isusom autorica smatra vrhuncem „Židovski protumačen Novi zavjet“ iz god. 2011. koji su priredili religiozni židovski znanstvenici jer uz komentar ispod crte djelo sadržava i „vrijedne priloge o različitim temama važnim za razumijevanje židovstva u prvom stoljeću“ (105). Većina židovskih istraživača smatra da je povijesni Isus bio sljedbenik farizejske struje, ali dovode u pitanje polemički prikaz farizeja u evanđeljima, jer su po uvjerenju Edwarda Kesslera rasprave Isusa i teoloških protivnika „obiteljska svađa“. Autorica je iz hebrejske tradicije izvukla izreku farize-

ja Hilela o šabatu koja je veoma srodna s Isusovom u Mk 2,27. Farizejski pojam pravde (*cadik, cedakah*) obuhvaća i djela milosrđa te je time veoma blizak Isusovu učenju o najvažnijoj zapovijedi. Farizeji su naučavali da je važnije kod kuće se držati Božjih zapovijedi nego sudjelovati u hramskim obredima te da je sva zajednica Izraela svećenički narod Božji (119). Iznad svega, oni su zaslužni za stvaranje hebrejskog kanoana te očuvanje religioznog i nacionalnog identiteta Židova nakon razorenja Jeruzalemskog Hrama god. 70. Preporučali su interioriziranu religioznost te prije Isusa oslovljavali Boga kao Oca.

Autorica prenosi farizejski blagoslov Bogu kao osobnu molitvu: „Blagoslovljen budi, Gospodine, koji oživljavaš mrtve“ te se pita je li takva vjera mogla Mariji ulijevati sigurnu nadu u uskrsnuće Isusa (125).

Ipak, unatoč nekim sličnostima između Isusa i farizeja, postoje i važne razlike kao što je izričita svijest o vlastitoj transcendenciji kod povijesnog Isusa, uz uvjerenje da po Božjoj ovlasti može opraštati grijeha te divinizacija Isusa kao Božjeg pomazanika kod prvih kršćana. Zbog nemogućnosti da se probiju na vodeća mjesta u religijskoj zajednici, mnoge Židovke Marijina vremena „zanimale su se za sekte gdje su imale priliku za vodstvo. Ponekad su ulagale svoj novac i utjecaj da po-

državaju skupine kojima su se suprotstavljali njihovi muževi. Farizeji su bili jedna od takvih sekta“ (127). Marijina duhovna otvorenost za Boga i ljude, uz ukazivanje na potrebu za pravdom kakva se čita u njezinu Magnificatu, mogla je biti baštinjena iz farizejskog pokreta u Galileji. To je mogla prenositi i na Isusa u djetinjstvu i mladosti (131). Prema židovskom znanstveniku Davidu Flusseru, Marija je sigurna poveznica (*link*) između Isusa i židovskog naroda. Na kraju autorica stavlja Mariji u usta izvješće o navještenju, pohodu Elizabeti, rođenju u Betlehemu, znamenju u Kani, raspeću Isusa i ukazanju Uskrsloga. Donijela je i dvije starinske izvanbiblijske židovske molitve koje je mogla moliti i Marija.

U pogovoru (159-162) ističe kako je osjetila potrebu za sudjelovanjem u židovskim molitvama na hebrejskom, osobito na Yom Kippur, da bi razumjela Marijinu duhovnost i molitvu. Uvjerena je da nam moljenje na hebrejskom „može dati dublji uvid u ovu divnu židovsku ženu koja je veoma draga Bogu te je stoljećima draga kršćanima – a ponekad i Židovima“. Najvažniji izvor za razumijevanje Marije kao Židovke trajno ostaju kanonska evanđelja prema kojima je ona žena što se nije bojala postavljati pitanja (Lk 1,34), velikodušna i radosna osoba (Lk 1,39-56); odabrala je poći u izbjeglištvo radije nego ostati

u opasnoj situaciji (Mt 2,13-15), od dječaka Isusa imala je jasna očekivanja (Lk 2,41-52), shvaćala je važnost gostoprimstva (Iv 2,1-11), bila je prva Isusova učenica (Lk 11,27-28), s ljubavlju podržavala apostole u njihovu poslanju (Dj 1,14).

Knjiga je živahan prilog proučavanju Marije kao religiozne Židovke koja je bila otvorena za Boga i ljude te tako odgajala Isusa. Njezina osjetljivost za pravdu imponirat će današnjim kršćanskim i židovskim ženama. Pri analizi židovskih molitava izvan Biblije, koje je Marija mogla moliti, nije autorica ulazila u duhovnost psalama, osobito onih iz Halela, koje je Marija molila s Josipom i Isusom pri obiteljskom slavljenju Pashe. Očito je pretpostavljala da bi to teološki obrazovani čitatelji trebali znati.

Mato Zovkić

**KRUNOSLAV STJEPAN
DRAGANOVIĆ - SVEĆENIK,
POVJESNIČAR I RODOLJUB**

Darko TOMAŠEVIĆ – Miroslav AKMADŽA (ur.), *Krunoslav Stjepan Draganović - svećenik, povjesničar i rodoljub. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog simpozija o Krunoslavu Stjepanu Draganoviću povodom 110. obljetnice rođenja i 30. obljetnice smrti održanom na Katoličkom*

bogoslovnom fakultetu u Sarajevu od 8.-10. 11. 2013. godine. Sarajevo: Katolički bogoslovni fakultet - HKD Napredak - Hrvatsko katoličko dobrotvorno društvo; Zagreb: Glas Koncila, 2014., 511 str.

Prikaz ovoga zbornika radova započet ćemo od kraja, citirajući dio teksta Mate Zovkića: „Najkraću vijest o završetku Draganovićeve zemaljskog putovanja donijelo je službeno glasilo *Vrhbosna* u kojem redovito stoji podulji članak o pokojnim svećenicima što ga piše neki njegov vršnjak ili prijatelj koji ga je dublje pratio i poznavao. Ovaj puta bila je to drastično kratka vijest bez potpisa: kad je rođen, kad je i gdje zaređen za svećenika, kad je ‘umro u svećeničkom domu umirovljenih svećenika’“ (str. 498). Zovkić dalje nastavlja da su ovu šutnju prekinuli svećenici Vrhbosanske nadbiskupije, između ostaloga, i ovim simpozijem, a evo sada i ovim zbornikom radova.

Svakako valja pozdraviti ideju organiziranja ovoga simpozija jer bi daljnja šutnja o prof. Draganoviću bila dodatna nepravda koja je učinjena ovom hrvatskom crkvenom velikanu. Naime, nepravdu je na svojim plećima Profesor veoma često osjećao još za vrijeme svojega života, a najveća je bila ona kad su ga pojedinci u emigraciji optuživali za izdaju zasnivajući svoje priče na Profesorovim iskazima pred komuni-